पठतु संस्कृतम्

शिक्षा

चतुर्थ-पाठः

सूक्तिः

अप्रकटीकृतशक्तिः शक्तोऽपि जनस्तिरस्क्रियां लभते

पदविभागः

अप्रकटीकृतशक्तिः, शक्तः, अपि, जनः, तिरस्क्रियाम्,लभते

अन्वयः

जनः शक्तः अपि अप्रकटीकृतशक्तिः तिरस्क्रियां लभते।

तात्पर्यम्

मनुष्ये बहवः सद्गुणाः सन्ति। किन्तु यदि अन्यैः जनैः एते गुणाः न द्रष्टुं ज्ञातुं शक्यते तर्हि अस्य मनुष्यस्य परिहासः एव भवति । समाजस्य स्वीकृतिं प्रापणार्थं स्व गुणानां प्रदर्शनम् अत्यावश्यकम् ।

सूक्तिः

अप्रकटीकृतशक्तिः शक्तोऽपि जनस्तिरस्क्रियां लभते

व्याकरणांशाः

अप्रकटीकृतशक्तिः - इ. पु. प्र. ए.
शक्तः - अ. पु. प्र. ए.
अपि - अव्ययम्
जनः - अ. पु. प्र. ए.
लभते - लभ् धातुः आत्मनेपदी लट् लकारः प्र. ए.
तिरस्क्रियाम् - आ. स्त्री. द्वि. ए.

प्रहेलिका

प्रायेण नीचलोकस्य कः करोतीह गर्वताम् ।
आदौ वर्णद्वयं दत्त्वा ब्रूहि के वनवासिनः ।।

पदविभाग:

प्रायेण, नीचलोकस्य, कः, करोति, इह,
गर्वताम्, आदौ, वर्णद्वयम् दत्त्वा, ब्रूहि, के,
वनवासिनः

प्रहेलिका

प्रायेण नीच लोकस्य कः करोतीह गर्वताम् ।
आदौ वर्णद्वयं दत्त्वा ब्रूहि के वनवासिनः ।।

अन्वय:

प्रायेण इह कः नीचलोकस्य गर्वतां करोति
आदौ वर्णद्वयं दत्त्वा के वनवासिनः ब्रूहि ।

सामान्यार्थ:

प्रायः खलमानवस्य समीपे एकं वस्तु अस्ति चेत् सः मन्दते (गर्वति)। एतत् वस्तु किम्? अस्य प्रश्नस्य उत्तरं स्वीकृत्य पूर्वं वर्णद्वयं योजयामः चेत्, 'वनवासिनः' शब्दार्थः भवति । अयं शब्दः क:?

प्रहेलिका

प्रायेण नीच लोकस्य कः करोतीह गर्वताम् ।
आदौ वर्णद्वयं दत्त्वा ब्रूहि के वनवासिनः ।।

उत्तरम्

धनं खलमानवस्य गर्वितं करोति। 'राः' इति शब्दस्य अर्थः धनम् ।

'रा:' पदस्य पूर्वं 'श' 'ब' च योजयामः चेत् "शबराः" शब्दः भवति। "शबराः" पदस्य अर्थः व्याधा: अथवा वनवासिनः ।

भगवद्गीता - अन्वय: - 1

भवान् भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिञ्जय:।
अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिर्जयद्रथ:॥

पदविभाग:

भवान्, भीष्मः, च, कर्णः, च, कृपः, च, समितिञ्जयः, अश्वत्थामा, विकर्णः, च
सौमदत्तिः, जयद्रथः

सन्धि:

भीष्मः + च = विसर्ग-सकार: सन्धिः, श्चुत्वम्
कर्णः + च = विसर्ग-सकार: सन्धिः, श्चुत्वम्
कृपः + च = विसर्ग-सकार: सन्धिः, श्चुत्वम्
विकर्णः + च = विसर्ग-सकार: सन्धिः, श्चुत्वम्
सौमदत्तिः + जयद्रथः = विसर्ग-रेफ: सन्धिः

भगवद्गीता - अन्वय: 1

भवान् भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिञ्जय:।
अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिर्जयद्रथ:॥

सामान्यार्थ:

Thyself and Bhishma, and Karna and also Kripa, the victorious in war, Asvatthama, Vikarna, Somadatta's son and Jayadratha are there (in our army).

वाक्यविश्लेषणम्

क्रियापदम् – अस्ति (अध्याहार:)
प्रथमा – भवान्, भीष्मः, कर्णः, कृपः, समितिञ्जयः, अश्वत्थामा, विकर्णः, सौमदत्तिः, जयद्रथः
अव्ययम् – च

भगवद्गीता - अन्वय: 1

भवान् भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिञ्जय:।
अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिर्जयद्रथ:॥

अन्वयरचना प्रतिपदार्थ: च

क्रिया	अस्ति	विद्यते
कः अस्ति?	भवान्	द्रोणाचार्यः
पुनःकः अस्ति?	भीष्मः	पितामहः
पुनःकः अस्ति?	कर्णः	अङ्गदेशस्य राजा
पुनःकः अस्ति?	कृपः	कुलगुरुः कृपाचार्य:
कीदृशः कृपः?	समितिञ्जयः	युद्धे जयशीलः
पुनःकः अस्ति?	अश्वत्थामा	द्रोणाचार्यस्य पुत्रः
पुनःकः अस्ति?	विकर्णः	दुर्योधनस्य अनुजः
पुनःकः अस्ति?	सौमदत्तिः	सोमदत्तस्य पुत्रः भूरिश्रवाः
पुनःकः अस्ति?	जयद्रथः	दुःशलाया: पतिः

भगवद्गीता - अन्वय: 1

भवान् भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिञ्जय:।
अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिर्जयद्रथ:॥

अन्वय:

भवान्, भीष्मः, कर्णः, समितिञ्जयः कृपः, अश्वत्थामा, विकर्णः, सौमदत्तिः, जयद्रथः च अस्ति ।

तात्पर्यम्

अस्यां कौरवसेनायाम् आचार्यः भवान् (द्रोणाचार्य:), पितामहः भीष्मः, अङ्गदेशस्य राजा कर्णः, युद्धे जयशीलः कुलगुरुः कृपाचार्यः, भवतः पुत्रः अश्वत्थामा, मम अनुजः विकर्णः, सोमदत्तस्य पुत्रः भूरिश्रवाः, दुःशलाया: पतिः जयद्रथः (च अस्ति)

भगवद्गीता - अन्वय: 1

व्याकरणांशा:

भवान्	- त. पु. सर्वनाम प्र. ए.
भीष्मः	- अ. पु. प्र. ए.
कर्णः	- अ. पु. प्र. ए.
कृपः	- अ. पु. प्र. ए.
समितिञ्जयः	- अ. पु. प्र. ए.
अश्वत्थामा	- न. पु. प्र. ए.
विकर्णः	- अ. पु. प्र. ए.
सौमदत्तिः	- इ. पु. प्र. ए.
जयद्रथः	- अ. पु. प्र. ए.
च	- अव्ययम्
अस्ति	- अस् धातुः परस्मैपदी लट्-लकार : प्र. ए.

भगवद्गीता - अन्वय: - 2

अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः ।
नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥

पदविभाग:

अन्ये, च, बहवः, शूराः, मदर्थे, त्यक्तजीविताः, नानाशस्त्रप्रहरणाः, सर्वे, युद्धविशारदाः, (सन्ति)

सन्धि:

शूराः + मदर्थे = विसर्ग- लोप: सन्धिः

भगवद्गीता - अन्वय: 2

अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः ।
नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥

सामान्यार्थ:

Many other heroes who are ready to give up their lives for my sake, armed with various weapons and missiles, all well-skilled in battle (are there).

वाक्यविश्लेषणम्

क्रियापदम्	- (सन्ति)
प्रथमा विभक्तिः	- अन्ये, बहवः, शूराः, त्यक्तजीविताः, नानाशस्त्रप्रहरणाः युद्धविशारदाः, सर्वे
सप्तमी विभक्तिः	- मदर्थे
अव्ययम्	- च

भगवद्गीता - अन्वय: 2

अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः ।
नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥

अन्वयरचना प्रतिपदार्थ: च

क्रिया	(सन्ति)	विद्यन्ते
के सन्ति ?	अन्ये	इतरे
कति अन्ये?	बहवः	अनेके
कीदृशाः अन्ये ?	शूराः	वीराः
पुनः कीदृशाः ?	त्यक्तजीविताः	प्राणत्यागं कर्तुं सिद्धाः
कस्य कृते त्यक्तजीविताः?	मदर्थे	मम कृते (दुर्योधनस्य)
पुनः कीदृशाः ?	नानाशस्त्रप्रहरणाः	विविधैः आयुधैः युध्यमानाः
पुनः कीदृशाः ?	सर्वे	सकलाः
पुनः कीदृशाः ?	युद्धविशारदाः	सङ्ग्रामनिपुणाः

भगवद्गीता - अन्वय: 2

अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः ।
नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥

अन्वय:

अन्ये बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः सन्ति

तात्पर्यम्

मम कृते प्राणत्यागं कर्तुं सिद्धाः इतरे अपि अनेके वीराः सन्ति, ये सर्वेऽपि विविधैः आयुधैः युध्यमानाः, सङ्ग्रामनिपुणाः च ।

भगवद्गीता - अन्वय: 2

व्याकरणांशा:

अन्ये	- अ. पु. सर्वनाम प्र. ब.
च	- अव्ययम्
बहवः	- उ. पु. प्र. ब.
शूराः	- अ. पु. प्र. ब.
मदर्थे	- अ. पु. स. ए.
त्यक्तजीविताः	- अ. पु. प्र. ब.
नानाशस्त्रप्रहरणाः	- अ. पु. प्र. ब.
सर्वे	- अ. पु. सर्वनाम प्र. ब.
युद्धविशारदाः	- अ. पु. प्र. ब.
सन्ति	- अस् धातुः परस्मैपदी लट्-लकार : प्र. ब.

भगवद्गीता - अन्वय: - 3

अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् ।
पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितम् ॥

पदविभाग:

अपर्याप्तम्, तत्, अस्माकम्, बलम्, भीष्माभिरक्षितम्, पर्याप्तम्, तु, इदम्, एतेषाम्, बलम्, भीमाभिरक्षितम्, (अस्ति)

सन्धि:

अपर्याप्तम् + तत् - अनुस्वार-सन्धि:
तत् + अस्माकम् - जश्त्व-सन्धिः
अस्माकम् + बलम् - अनुस्वार-सन्धि:
बलम् + भीष्माभिरक्षितम् - अनुस्वार-सन्धि:
पर्याप्तम् + तु - अनुस्वार-सन्धि:
तु + इदम् - यण्-सन्धि:
एतेषाम् + बलम् - अनुस्वार-सन्धि:
बलम् + भीमाभिरक्षितम् - अनुस्वार-सन्धि:

भगवद्गीता - अन्वय: 3

अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् ।
पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितम् ॥

सामान्यार्थ:

That army of ours, protected by Bhīṣma, is unlimited (vast/huge). (Whereas) this army of theirs (Pāṇḍavās), protected by Bhīma, is limited.

वाक्यविश्लेषणम्

क्रियापदम्	- (अस्ति)
प्रथमा विभक्तिः	- अपर्याप्तम्, तत्, बलम्, भीष्माभिरक्षितम्, पर्याप्तम्, इदम्, बलम्, भीमाभिरक्षितम्
षष्ठी विभक्तिः	- अस्माकम्, एतेषाम्
अव्ययम्	- तु

भगवद्गीता - अन्वय: 3

अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् ।
पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितम् ॥

अन्वयरचना प्रतिपदार्थ: च

क्रिया	अस्ति	विद्यते
किम् अस्ति ?	तत् बलम्	इदं सैन्यम्
केषां बलम्?	अस्माकम्	कौरवाणाम्
कीदृशं बलम् ?	भीष्माभिरक्षितम्	भीष्मेण पालितम्
कीदृशम् अस्ति?	अपर्याप्तम्	अपरिमितम्

क्रिया	अस्ति	विद्यते
किम् अस्ति ?	इदम् बलम्	तत् सैन्यम्
केषां बलम्?	एतेषाम्	पाण्डवानाम्
कीदृशं बलम् ?	भीमाभिरक्षितम्	भीमेन पालितम्
कीदृशम् अस्ति?	पर्याप्तम्	परिमितम्

भगवद्गीता - अन्वय: 3

अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् ।
पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितम् ॥

अन्वय:

अस्माकं भीष्माभिरक्षितं तत् बलम् अपर्याप्तम् (अस्ति)
एतेषां भीमाभिरक्षितं तु इदं बलं पर्याप्तम् (अस्ति) ।

तात्पर्यम्

भीष्मेण पालितं कौरवाणां तत् सैन्यम् अपरिमितं विद्यते
(परन्तु) भीमेन पालितम् इदं पाण्डवानां सैन्यं परिमितम् अस्ति ॥

भगवद्गीता - अन्वय: 3

व्याकरणांशा:

अपर्याप्तम्	- अ. न. प्र. ए.
तत्	- द. न. सर्वनाम प्र. ए.
अस्माकम्	- द. त्रिषु लिङ्गेषु समानः, अस्मद् शब्दः ष. ब.
बलम्	- अ. न. प्र. ए.
भीष्माभिरक्षितम्	- अ. न. प्र. ए.
पर्याप्तम्	- अ. न. प्र. ए.
तु	- अव्ययम्
इदम्	- म. न. सर्वनाम प्र. ए.
एतेषाम्	- द. पु. ष. ब.
भीमाभिरक्षितम्	- अ. न. प्र. ए.
अस्ति	- अस् धातुः परस्मैपदी लट्-लकार : प्र. ए.

उष्ट्रलगुडन्यायः

कश्चित् उष्ट्रः भवति। उष्ट्रस्य यजमानः तस्य उपरि लगुडान् स्थापयित्वा बहु दूरं गच्छति। मार्गे यजमानः यं लगुडम् उष्ट्रः वहति तेनैव तं ताडयति।

कदाचित् तार्किक विवादे जयं प्रापणार्थं विवादी यत् वाक्यं कथयति तेनैव वाक्येन तस्य प्रतिवादी तं पराजयति। एतत् उदाहरणम् उष्ट्रलगुडन्यायः विवर्णयति।

श्वश्रूनिर्गच्छोक्तिन्यायः

एकः भिक्षुकः भिक्षां प्रार्थयितुम् एकं गृहं गतवान्। "भवति भिक्षां देहि" इति उक्तवान्। तदा गृहे निवसन्ती स्नुषा भिक्षुकं दृष्ट्वा किमपि न दत्तवा तम् अपाकृतवती। श्वश्रूः एतां घटनां दृष्ट्वा भिक्षुकं पुनः आहूतवती। "भवन्तं दातुं किमपि नास्ति" इति वक्तुं प्रभुत्वं मम स्नुषायाः नास्ति " इति कथितवती। एतत् श्रुत्वा "निश्चयेन काञ्चित् भिक्षां प्राप्नोमि" इति भिक्षुकः सन्तुष्टः अभवत्।

किन्तु श्वश्रूः "अहं भिक्षां न ददामि। अस्माकं गृहे एतत् वाक्यं वक्तुं प्रभुत्वं मयि एव अस्ति। अग्रे गच्छतु" इति उक्तवती।

यद्यपि कार्यसिद्धिः सरल मार्गेण भवितुमर्हति तथापि अन्यस्य प्रभुत्वेन कठिनमार्गम् आचार्य एव लक्ष्यं प्राप्यते चेत् श्वश्रूनिर्गच्छोक्तिन्यायः इति उच्यते।

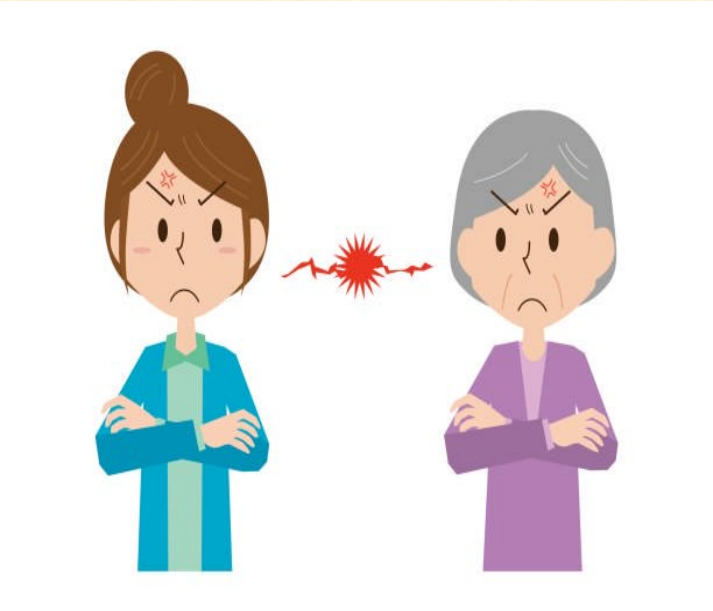

व्याकरणम्

क्रियापदस्य उचितं शानच् - प्रत्ययान्तं रूपं लिखत |

देवं वन्दमानाः ते वरं प्राप्तवन्तः | (वन्दते)

गृहे वर्तमानायाः पेटिकायाः धनम् आनय | (वर्तते)

स्पर्धमानेषु छात्रेषु उत्साहः महान् अस्ति | (स्पर्धते)

रामः वर्धमानाय वृक्षाय जलं सिञ्चति | (वर्धते)

भुञ्जानां पत्नीं पतिः आहूतवान् | (भुङ्क्ते)

सिद्यमानस्य मित्रस्य साहाय्यम् अवश्यं करणीयम् | (खिद्यते)

सन्धिः

सन्धिं विभज्य सन्धिनाम लिखत ।

विश्वं विष्णुर्वषट्कारो भूतभव्यभवत्प्रभुः ।

भूतकृद्भूतभृद्भावो भूतात्मा भूतभावनः ॥

लोकाध्यक्षस्सुराध्यक्षो धर्माध्यक्षः कृताकृतः ।

चतुरात्मा चतुर्व्यूहश्चतुर्दंष्ट्रश्चतुर्भुजः ॥

वषट्कारो भूत = वषट्कारः + भूत --- विसर्गस्य उकारः

भूतकृद्भूत = भूतकृत् + भूत --- जश्त्वसन्धिः

भूतभृद्भावो = भूतभृत् + भावो --- जश्त्वसन्धिः

भावो भूतात्मा = भावः + भूतात्मा --- विसर्गस्य उकारः

लोकाध्यक्षस्सुर = लोकाध्यक्षः + सुर --- विसर्गस्य सकारः

सुराध्यक्षो धर्म = सुराध्यक्षः + धर्म --- विसर्गस्य उकारः

चतुर्व्यूहश्चतुर्दंष्ट्र = चतुर्व्यूहः + चतुर्दंष्ट्र --- श्चुत्वसन्धिः

दंष्ट्रश्चतुर् = दंष्ट्रः + चतुर् --- श्चुत्वसन्धिः